

Antikçağ'da Politik Bir Arena ya da “Armenia”

Hatice Palaz Erdemir*

Özet

Geçmişte Romalılar, İran'ı (Persia) ve doğuyu kontrol altına alma veya bu yönde genişleme siyasetinde, divide et empire “parçala ve hükmet” politikasını, pekçok bölgede ve Armenia bölgesindeki balk ve devletler üzerinde de uygulamışlardır. Roma'nın uygulamalarında açıkça ortaya çıktığı üzere, mesele, etnik olmayıp tamamıyla bölgesel yayılma politikasının gereğidir. Doğu sınırını güven altına alma ve bu yönde genişlemesi sırasında Roma'nın doğuda uluslararası ilişkilerindeki uygulamaları için Armenia bölgesi önemli bir “sıçrama noktası” olarak görülmüştür.

Bu çalışma, Anadolu'da çeşitli siyasi faaliyet ve oyunlarla, milli birlik ve beraberliği bozmak için günümüzde batılı güçlerin ortaya attığı mesnetsiz iddianın benzerini, geçmişte Romalılar ve İranlılar arasında yaşanmış tarihi olaylar sırasında, doğuda ve özellikle Ermenistan bölgesindeki toplumlara yüklenen rolü kıyaslayarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Farklı tarihi dönemleri ele alan böyle karşılaştırmalı bir çalışmada yer isimlerinin tarihi süreçlerde değişmesi sebebiyle, okuyuculara kolaylık sağlaması bakımından, günümüzdeki kullanıldıkları şekilde,

Antik isimler ise kelimenin ilk geçtiği yerde parantez içerisinde verilmiş, faydalanan Antik kaynaklar kısaltılmadan sunulmuştur.¹

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Anadolu, Ermeniler, Ermenistan, divide et empire.

Giriş

Anadolu tarihin her devresinde, dünyanın farklı milletlerinin karşı karşıya geldiği önemli bir bölge olmuştur. Coğrafi, stratejik, ekonomik, sosyal ve siyasî vb bakımdan önemli olan Anadolu, toplumların elde etmek, ya da kontrolünü ele geçirmek istedikleri bir yer haline gelmiştir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Akdeniz ve çevresindeki devletlerin, dünyanın hakim unsurları tarafından ele geçirilmek istenmesi, yeni siyasî mekanizmaları ortaya çıkarmıştır. Son iki yüzyılda, batı, kendi politikalarında, “Oryantalizm” adı verdiği ve doğu ülkelerine ve varlıklarına ihtiraslı bir şekilde sahip olmayı hedefleyen emperyalist yaklaşımı farklı uygulamalarıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır.² Son yüz yıl içerisinde ise, “İnsan hakları”nın³ koruyucusu ve uygulayıcısı oldukları görüntüsüyle, hedef ülkelerin içişlerine müdahale etmeyi çıkarla-

(*) Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi (CBÜ) Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, haticeerdemir@yahoo.com.tr

- (1) Metin, Türkolog Ayşegül KADİŞ tarafından tashih edilerek düzenlenmiştir.
- (2) Bkz. Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Kültürel Mirasın Korunması ve Ülke Kalkınmasındaki Önemi”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı 505-506, Mayıs-Haziran 2005, Yıl XLIII, 129-144; P. Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler” *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı, Middle East Special Issue 2010, 117-136; Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji”, *Tarih Okulu (TOD)*, Sayı XV, Eylül 2013, Yıl 6, 261-283; Palaz Erdemir, Hatice, ve Erdemir Halil, “Milli Mücadelede İşgaller Sırasında Güneydoğu Anadolu'da Tarihi Eserlerin Yağmalanması”, Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu, Gaziantep, 25-27 Aralık 2013.
- (3) “İnsan hakları” evrensel bir kavram haline gelmeden çok önce, Osmanlı, her dinden, kültürden ve etnik kimlikten insana eşit davranılmasını öngören “hoşgörü” anlayışıyla yaşadığı çağda görülmemiş insani değerlerle bunu uygulamıştır. Bkz. Palaz Erdemir, Hatice, “Tarihi Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli”, Akademik Araştırmalar Dergisi sayı: 9-10, İstanbul Mayıs-Ekim 2001, 43-72. (Aynı çalışma, “Tarihi Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli” (The Historical Process of the Human Rights and the Application of Osmanlı), 25-26 Kasım 1999 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümü münasebetiyle Celal Bayar Üniversitesi tarafından düzenlenen “Osmanlı'da İnsan Hakları” konulu Uluslararası Sempozyum'da sunulmuş ve bildiri kitabında basılmıştır), 1999-2001.

rına uygun bulmuşlardır.⁴ Bu anlamda *divide et empire* politikasıyla, öncelikle Osmanlı'dan geride kalan topraklarda Müslim ya da gayr-ı Müslim halka "azınlık"⁵ durumunda oldukları hissi oluşturularak, ortaya atılan fikirler medya ve basın araçlarıyla desteklenmiş, böylece gayr-ı Müslim topluluklar yönetime karşı hale getirilmiş ve "müstevlilerin" kendi hedeflerine yönlendirilmiştir. Bu ortamda çıkan çatışmalar ise, batının çıkarları doğrultusunda kullanılmıştır. Bu anlamda *divide et empire* sadece Ermeniler üzerinde değil, Osmanlı'nın hakim olduğu topraklardaki farklı etnik gruplara da uygulanmıştır ve uygulanmaktadır. Mesela bu türden uygulamaların Balkanlarda 1815'ten 1915'e kadar Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya tarafından desteklendiği görülmektedir. Güneybatı Asya ülkelerinde ise, Ermeniler de dahil olmak üzere Yahudiler, Araplar ve/veya Kürtler üzerinde oynandığı görülmektedir.

2 Bu hususta Batıların yaklaşımının farklı bir şekli ise, sözde "Ermeni soykırımı" tasarılarının Avrupa ve Amerika devletlerinin gündem konusu haline getirilmesidir. Politik amaçları bölgedeki faaliyetlerinde bir müdahale aracı olarak uydurma "Ermeni soykırımı" iddiasını, Avrupa ve Amerika senatolarında tekrar tekrar görüşüp, bir tehdit unsuru haline getirmişler ve Ermenilerle Türkleri birbirine karşı kışkırtmaya çalışmışlardır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa devletleri tarafından ortaya atılan, geçmişe dair bir iddia, günümüzün büyük ve güçlü devletlerinin doğuyu ve zenginliklerini sahiplenme düşüncesi ile başlattıkları bir kampanyadan başka bir şey değildir. Bu durum, pek çok araştırmacı, yazar ve ilim adamının dikkatini Türkiye'ye yöneltmesine sebep olmuştur. Ancak Anadolu'nun, sadece yaşadığımız çağda değil, çok daha eski dönemlerde de onun dışındaki dünyanın odak noktası haline geldiği, araştırmalar ve tarihi belgelerle anlaşılmaktadır. Bu noktadan hareketle, günümüzde ortaya atılarak Türkiye'nin millî birlik ve beraberliğinin bozulmasını hedefle-

yen "Ermeni meselesi"nin benzer örnekleri tarihte de bulunmaktadır. Bu tarihi örnekleri ve günümüzde uygulanmak istenen benzer bir siyaseti, tarihi belgeler ışığında değerlendirebilmek için öncelikle, Ermenilerin kimler olduğunu, Ermenistan'ın ele alınan dönemde, çevre ülkeler arasında jeo-stratejik konumunu ortaya koymak yerinde olacaktır.

Ermenistan, Mezopotamya'nın (Mesopotamia) hemen kuzeyinde yer alan bir bölgeydi ve burası Eskiçağ'da da sık sık büyük ve güçlü devletler arasında el değiştirmişti.⁶ Geçmişte aynı coğrafi alanda yaşamış olan Romalılar da İran'ı ve doğuyu kontrol altına alma veya bu yönde genişleme siyasetinde, *divide et empire* "parçala ve hükmet" politikası-

(4) Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren çeşitli sebeplerle Avrupalı gezginlerin ve görevlilerin Osmanlı topraklarında yoğun gezi, gözlem ve araştırma çalışmaları arasında bu topraklardaki farklı milletleri tanımak, aralarındaki farklılıkları tespit etmek, bu farklılıkları karşıtlıklara dönüştürmek ve birbirine karşı kışkırtmak için büyük gayret sarfettikleri resmi belgeler ve yazmış oldukları gezi notlarından görülebilmektedir. Özellikle, dini yakınlık sebebiyle Avrupalı Hıristiyan seyyahların, Osmanlı içinde farklı yerlerde yaşayan, yanlarına çekebildikleri bazı Ermenilerden Türk toplumunun ve devletin zaafiyetleri ve sıkıntıları konusunda özel bilgiler elde ettikleri ve kendi emperyalist emelleri için yardım ve hizmet etmelerini sağladıkları belgelerle sabittir. Anadolu ve Osmanlı topraklarında çeşitli seyyahların gezi ve faaliyetleri ve Avrupalı milletlerin emperyalist yaklaşımları için bkz. Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, "Belgeler Işığında Almanların Osmanlı Devleti'nde Yaptıkları Eskiçağ ve Arkeoloji Çalışmaları", *I. Uluslararası Tarih ve Kültürel Yönelimlerle Türk Alman İlişkileri Sempozyumu*, Konya, 8-10 Ekim 2009; Palaz Erdemir Hatice ve Erdemir, Halil (2013), "Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji", *Tarih Okulu (TOD)*, Sayı XV, Eylül 2013, Yıl 6, 261-283. Bu faaliyetlerin devamı olarak Osmanlı Devleti ve Türkiye'deki Ermenilerin bu konudaki durumları hakkında ayrıca bkz. Ramsay, W. M., *Impressions of Turkey-During Twelve Years' Wanderings*, Hodder and Stoughton, London, 1987, 190-261.

(5) Osmanlı yönetimi, tebaayı Müslim ve gayr-ı Müslim olarak, Müslüman olanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde nitelemiş ve laik bir sistem içinde yönetmiştir. Osmanlı, tebaasını hiçbir zaman 'azınlık' görmemiş ve 'azınlık' olarak isimlendirmemiştir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde de Türk Milliyetçiliği, hiçbir hukuki, siyasi ve sosyal ayırım yapmadan, Türkiye Cumhuriyeti yönetimi altındaki herkesi içine almıştır. Batılı tarih araştırmacıları, Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde, Türklerin dışındaki bütün toplulukları, yanlış bir şekilde, kendi etnik yapı, anlayış ve uygulamalarıyla dillerindeki "minority"-"azınlık" kavramıyla ifade etmişler ve Türk toplumdaki ayrımcılık anlayışının doğmasına sebep olmuşlardır. Bu sebeple günümüz tarih yazarları ve araştırmacıları da dahil olmak üzere, Türk toplumu, Osmanlı'daki çoklu etnik yapıyı içeren "millet" kavramını, Osmanlı'da oluşum şekliyle, etnolojik sebep ve yaklaşımlarla, gereken hassasiyet ölçüsünde anlayamamakta ve "azınlık" kavramını yanlış bir şekilde tarihi bir terim olarak kullanabilmektedir.

(6) Ayrıca Hellen ve Roma kaynaklarında *satrapes* olarak geçen ve Perslerin *dabyava* adını verdikleri yönetim biriminin en yüksek memuru, "hükümdarlığın koruyucusu" anlamına gelen *kbasbthrapavandır*. I. Dareios'un (MÖ 522-486) Behistun (Bistun ya da Bisutun) kitabesi, 6. 1. 14-17). Bkz. Grabbe, 2004: 133, 269. I. Dareios'un (MÖ. 522-486) Behistun (Bistun ya da Bisotun) kitabesi, 6. 1. 13-17). *Hakbâmaneshilerin* yönetim birimi olan *dabyava*, Hellen kaynaklarında *satrapes* olarak geçmektedir. Herodotos, *Herodot Tarihi*: I. 192, III. 89; Xenophon, *Anabasis*: I.1, I. 9.13; Xenophon, *Cyropaedia*: VIII.6. Ayrıca bkz. Mansel, 1945: 189, 191, 196.

nı, pekçok bölgede ve Armenia bölgesindeki halk ve devletler üzerinde uzun yıllar gerçekleştirmişlerdir. Roma'nın uygulamalarında açıkça ortaya çıktığı üzere, mesele, etnik olmayıp tamamıyla bölgesel yayılma ve kontrol politikasının gereğidir. Doğu sınırını güven altına alma ve bu yönde genişlemesi sırasında Roma'nın doğuda uluslararası ilişkilerindeki uygulamaları için Armenia bölgesi, önemli bir "sıçrama noktası" olarak görülmüştür. Bu çalışma, Anadolu'da çeşitli siyasi faaliyet ve oyunlarla, milli birlik ve beraberliği bozmak için günümüzde batılı güçlerin ortaya attığı mesnetsiz iddianın benzerini, geçmişte Romalılar ve Parthlar arasında yaşanmış tarihi olaylar sırasında, doğuda ve özellikle Armenia bölgesindeki toplumlara yüklenen rolü kıyaslayarak ortaya koymayı amaçlamaktadır.

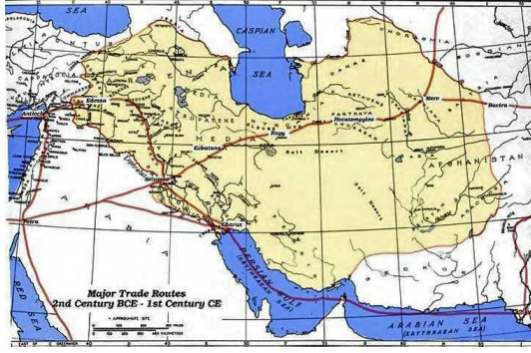
Tarihte, 'Ermeni' adı ilk kez MÖ. VI. yüzyılda Pers hükümdarı Darius'un kitabelerinde, genel bir ifadeyle belirtmek gerekirse, doğu Anadolu bölgesinin adı olarak geçmektedir. Burası Eskiçağ'da, MÖ. III. binden günümüze kadar gelen belgelerde de 'Armanu' veya 'Armenia' olarak gösterilmektedir.⁷ MÖ. VI. yüzyılda Urartu Devleti'nin yıkılmasıyla⁸ bölgeye yerleşen halkın kendilerine 'Haikh' (Hai-Hay) dedikleri ve bunların da o dönemlerde Anadolu'nun (Asia Minor-Küçük Asia) orta kısımlarında yaşayan Frigler ile akraba oldukları anlaşılmaktadır.⁹ Diğer bir değişle 'Ermenistan' kelimesi ilk kez coğrafi bir alanın ya da bölgenin adı olarak ortaya çıkmıştır ve hiçbir şekilde tek başına bir etnik grubun varlık ve kimliğini ifade etmemektedir.¹⁰ Antikçağ coğrafya yazarlarından Strabon da "Ermanistan"ı bir bölge adı olarak, uzandı-ğı sınırları yer yer açıklayarak ele almaktadır. Bu sebeple metin içerisinde kullanılacak olan 'Ermeni' ve 'Ermenistan' kelimeleri, tek başına bir etnik grubu ifade etmeyip, bu coğrafi ifadeye dayanılarak, eskiden Armenia denilen sahada yaşamış olan halk olarak ele alınacaktır.

Büyük İskender'in (*Alexandros ho Mégas*) doğuya seferi sırasında Ermenistan,

Pers satrapesının idaresindeydi.¹¹ Daha sonra, İskender'in haleflerinden Selevkoslara bağ-

- (7) Ayrıca bkz., Herodotos, *The Histories*, I. 194; V. 49; 52; VII. 70; Chahin, M., *The Kingdom of Armenia*, Curzon Press, Surrey, 2001, 43-44.
- (8) MÖ. 13. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Van gölü ve çevresinde bir devlet kurmuş olan Urartular'ın yaşadığı bu bölge, kaynaklarda 'Uruadri' veya 'Nairi' olarak geçmektedir. Bugün Ermeni olduklarını savunanlar Urartuların ataları olarak gösterirlerse de Urartularla MÖ. 6. yüzyıl kaynaklarında adı geçen Ermeni halkının dil ve kültürlerinin birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. MÖ. 6. yüzyılda burada yaşayanların Frigya'dan doğuya gittikleri Urartularla ırki bağlarının bulunmadığı ispatlanmıştır. Urartular'ın kurulması, genişlemesi ve yıkılması konusunda geniş bilgi için bkz., Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 77, Bornova, 1994. Ayrıca bkz. Sevin, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya* (Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 134, 195, 206, 211, 13, 216, 217, 226, 229; Redgate, Anne Elizabeth, *The Peoples of Europe-The Armenians*, Blackwell Publishers, Massachusetts, 2000, 25-48. Chahin'in görüşleri ile karşılaştırılmaktadır. Chahin, Urartuların ilk yöneticisinin Armanu adındaki bir hükümdar olduğunu iddia ederek, Ermenileri Urartu tarihine dayandırmaya çalışmaktadır. Chahin, 2001.
- (9) MÖ 5.-4. yüzyıllar hakkında bilgi veren Herodotos, o dönemde Ermenistan'ın bir Frigya kolonisi olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Herodotos, *The Histories*: VII. 70. Ayrıca bkz., Memiş, Ekrem, "MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Türkler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 53, İstanbul, 1988, 46; Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Öz Eğitim Yayınları, Konya, 1995, 18. MÖ 4. yüzyılda, Büyük İskender'in seferlerinden bahseden Arrianus da Ermeniler ve Ermenistan hakkında bilgi veriyor. Bkz., Arrian, *The Campaigns of Alexander*: III. 7-9; 11; 16; V. 6; VII. 16; 21. Ortaçağ'da, İbn Batuta da geçtiği bölgelerle ilgili olayları anlatırken "Ermen ülkesi", "Ermen taifesi" ifadelerini kullanmaktadır. Bkz. İbn Batuta, *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, 1. cild, İstanbul, 1993, 51, 204. Ayrıca bkz. Kurkjian, Vahan, *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America, Indo-European Publishing, New York, 1958, 49-53.
- (10) Anadolu, Roma hakimiyetinde iken Rumlar'ın yaşadığı yer anlamında 'Diyar-ı Rum' olarak adlandırılmıştı. Türklerin buraya yerleşmelerinden sonra Türklerin yaşadığı ve hakim oldukları coğrafi mekânı ifade etmek için Anadolu, bu kez 'Türkiya' olarak adlandırılmıştır. Her iki örnekte de bir milletin ismi farklı dönemlerde aynı coğrafyaya isim olmuştur. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bulgar Türkleri'nin Balkanlar'a gelmesinden sonra onların yerleştikleri yerlere Bulgaristan adı verilmiştir. Çekoslovakya, adını yine içerisinde yaşayan Çek ve Slav topluluklarından almıştır. Britanya (İngiltere), adını Britonlar'dan, İtalya, İtalikler'den; Almanya, Almanlar'dan; Galya, Keltler'den; almıştır. Antikçağda Galia olarak bilinen bu ülke, Ortaçağ'da, Franklar'ın bölgeye gelmesiyle devlet olarak Fransa adıyla anılmıştır. Bazı devlet ve topluluklar da isimlerini yerleştikleri coğrafyadan almışlardır. Eskiçağ'da, Babil şehrinde yaşayanlar, şehrin adını devlet adı olarak kullanmışlardır. Eskiçağ'da, Yunanistan halkları adlarını yerleştikleri Hellas yarımadasından almışlar ve Helenler diye anılmışlardır. Türkler'in bir kısmı Gazne şehrine gelip yerleştiklerinde şehrin adına zafeten Gazneli Devleti'ni kurmuşlardır. Karahanlılar da Gazneliler gibi Türk olup, kurdıkları devletlere, yerleştikleri alanın adını vermişlerdir. İşte Ermenistan adı verilen alanda da bin yıllarca farklı millet ve kavimler yerleşmiş ve devletler kurmuşlardır. Fakat burada hemen hiçbir zaman tek bir kavmin başlı başına bağımsız olarak uzun süre bir devlet teşkilatı oluşturduğu görülmemiştir. Kaynakların da doğruladığına göre, burası Mesopotamya ve Mave-rahnehir gibi tarihi bir coğrafi yer adıdır. Bkz. Seropyan, Sarkis, *Cangülüm Anabıt ve Kazben*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.
- (11) Pers-Hellen savaşları sırasında da bölge kaçınılmaz şekilde taraflar arasında Perslerin satrapesliği durumunda olan önemli bir bölgedir. MÖ. 400-401 yılları arasında, Cyrus'un, abisi Pers hakimi Artaxerxes'i tahttan indirmek için ona karşı harekete geçerken Hellen ordusuna yazman olarak katılıp dönüşte ordunun geride kalanlarının başına geçerek komuta eden Xenophon'un ordusuyla ona yardımcı gelmesi ve bunun Hellen kuvvetlerinin lehine sonuçlanması önemlidir. Bu sırada, Hellen ordusu, Sardeis'ten yola çıkarak Persia'ya doğru yürümüştür ve Hellen ordusunun Persia'ya giderken geçtiği Ermenistan bölgesi de bu açıdan önemlidir. Önce "Hellen ordusunun Dicle'yi geçerek, Kardukh (Karakas ve Yama

lanmıştı.¹² Roma Devleti'nin Anadolu'ya müdahale etmeye başladığı dönemlerde,

Harita 1- MÖ 2. yüzyıl ile miladi 1. yüzyıl arasında Roma-Armenia-Persia ve çevresindeki ticaret yolları

Parthların bir vassalı olarak Ermenistan, önce MÖ. 96'da Sulla ile barış yapmış ve uzlaşma sağlamışlardı. Ancak bu dönemde yeni bir siyasî uygulama, Ermenistan'ı Parth hakimiyetinden koparmayı hedeflemişti.¹³

Mesele genel itibariyle askeri, stratejik ve siyasi olmakla birlikte, doğuyla batıya birbirine bağlayan ticari yolların¹⁴ bu coğrafya üzerinden geçmesi gibi nedenler de Roma'nın ticari, ekonomik ve stratejik sebeplerle Ermenistan'ı farklı zamanlarda farklı uygulamalarının odak noktası haline getirmiştir.¹⁵ Bundan sonra Ermenistan bölgesi Roma ile İran arasında sekiz yüzyıldan fazla sürecek olan mücadelelerin değişmeyen siyasi ve askeri savaş hattı haline gelmiş ve bu bölgedeki surlar, yerleşimler tahrip edilmiş böylece eski kültür ve medeniyet merkezlerinin bilgi birikimine ve yetişmiş insan potansiyeline sahip olan bölge, uzun yıllar yerinde saymıştır. Muharebelerin tarafları olarak Roma ve İran, bu bölgedeki sınırlarını koruyabilmek ve böylece kendi sınırlarını riske atmadan ilerleyebilmek için bölgedeki lojistik ve insan gücünü iyi kullanmışlardır. Tüm bu mücadeleler sırasında bölge üzerindeki tasarı ve tasarruflar Romalı devlet adamlarının kendi görüş ve yaklaşımlarına göre değişmekle birlikte, Ermenistan hattında ve gerisinde kazanılacak siyasi ve askeri başarılar hemen her yönetici ve komutana ganimet ve ün kazanma fırsatı da sağlamıştır.¹⁶ 2. yüzyıla kadar Fırat nehrinin

kuzeyi boyunca oluşan mücadele hattı, daha sonraları Dicle'nin kuzeyine ve hatta kuzeydoğuda Kafkasya'ya kadar ilerlemişken tüm bu savaşlar sırasında değişmeyen tek unsur, iki taraf arasında askeri, dini, ticari, idari ve siyasi rolleriyle Ermenilerdi.

Roma'nın Ermenistan Bölgesi Üzerindeki Divide et Empire'si

Hazar Denizi'nin güneybatısında yerleşmiş olan Parthlar, MÖ. 250'ye doğru ba-

Dağı'nın kuzeybatı etekleri olduğu düşünülmektedir) dağlarını aşarak Fırat'ın kaynağına ulaşmaları gerekmiş'tir. Xenophon ve ordusu burada Karduklarla mücadele verdikten sonra, "Ermenistan bölgesine ulaştıkları Kentrites (Botan) nehri kıyısına gelmişler" Xenophon, *Anabasis*: IV.3. "Nehir aşıldıktan sonra, Ermeni satrapesi generallerinden Tribazus'un yönettiği batı Ermenistan'a ulaşmışlardır" Xenophon, *Anabasis*: IV.4. "Tribazus'la da mücadele ederek, buradan bir dağı geçerek Fırat nehri kıyısına geldiler. Kar, soğuk ve açlık sebebiyle Hellen ordusu ilerlemek istemiyordu. Khrisophos'un yardımıyla Xenophon, askerleri için barbar kıyafetinde giyinmiş Armen kızları'ndan hizmet, yiyecek-ıçecek temin ederek Ermenistan satrapesiyle görüşmek üzere yola çıkmış ve Phasis (Çoruh) nehrini geçmişlerdir". Xenophon, *Anabasis*: IV.5-6. Agesialus'un Asia'da (MÖ. 396-395) Perslerle mücadelesi için bkz. Xenophon, *A History of My Times*: III. 4; Agesialus'un Pharnabazus'un satraplığına gelmesi (MÖ. 395-394) Xenophon, *A History of My Times*: IV. vd.; Jones, A. H. M., *Cities of the Eastern Roman Provinces*, special edition, Oxford University Press: New York, 1998, 224-225. Strabon, Ermenistan'ın, "...doğusu Media, batısı Kappadokia, kuzeyi Kolkhis ve Iberia, güneyi Syria ile sınırlanmış bölge" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Strabon, *Geographika*: XII.1.1, XII.2.10, XII.3.1, XII.3.15, XII.3.18, XII.3.28, XII.3.30. Ayrıca bkz. Gibbon, Edward, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, with an introduction by Hugh Trevor-Roper, vol. 1-3, David Campbell Publishers Ltd., London, 1993, I.218. Ermenistan bölgesi ile çevre kentler arasındaki ticari ilişkiler için bkz. Strabon, *Geographika*: XII.3.36. Millar, F. G. B., "The Roman Near East", 31 BC - AD 337, Cambridge Mass, T. B. Mitford, Cappadocia and Armenia Minor: the Historical Setting of the Limes', *ANRW*, II.7.2, 1993, 1169-1228, Goodman, Martin and Sherwood, Jane, *The Roman World 44 BC-AD 180*, Routledge, London, 1997, 245. Bölgenin jeostratejik önemini ortaya koyması açısından Josephus Flavius, Nuh Peygamberin gemisinin Ermenistan'da Minyas üzerinde Baris adı verilen yüksek bir dağın üzerinde bulunduğunu belirtmektedir. Josephus Flavius, *Antiquities of the Jews*, I. 5-6. Bölgede Pers yönetimi hakkında bkz. Gibbon, 1993: I.231 vd; Bosworth, A. B., *Conquest and Empire, The Reign of Alexander the Great*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 76, 85 vd. Pers yönetimi hakkında bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, III. 89-97.

(12) Jones, 1998: 224.

(13) Charlesworth, M. P., *Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 1924, 58.

(14) Herodotos, *Herodot Tarihi*, V.52-53. Perslerin Anadolu'da ele geçirdikleri bölgeleri kontrol altına almak için MÖ 6. yüzyılda oluşturdukları tarihi "Hükümdar Yolu", Sardis'ten başlayıp, Gordium, Comana, Melitene, Arbel ve Opis'e kadar ulaşır ve burada iki kola ayrılırdı. Bir kol, Babylon, Susa yoluyla Persepolis'e; diğer kol ise Opis'ten sonra Ekbatana ve Rhagae'ye ulaşırdı. Bu yol siyasi ve idari amaçlarla yapılmıştı. Ancak diğer ticari yollarla da bağlanmaktaydı. Yol için ayrıca bkz. Sherwin-White, *Roman Policy*, 200-203; Jones, 1998: 38; Butcher, 2003: 128-129.

(15) Gibbon, 1993: II.579 vd.

(16) Plinius, *Naturalis Historia*: VII.140. Ayrıca bkz. Harris, William V., *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 BC*, Clarendon Press, Oxford, 1979, 54-67, 105-130; Sherwin-White, *Roman Policy*, 15-17; Frank, Tenney, "Mercantilism and Rome's Foreign Policy", *American Historical Review*, 18, (1912-13), 249-52.

ğimsız bir devlet kurmuşlardır. I. Mithridates döneminde, egemenlikleri İran ve Babil'e kadar genişlemiş ve İran'da, Pers hakimiyetini ortadan kaldırmışlardır. II. Orodes döneminde ise, Parth orduları MÖ. 53'te Romalıları Harran'da (Carhae) büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Daha sonra Suriye (Syria) ve Filistin'e (Palestine) kadar ilerleyen Parthlar, MÖ. 20'de, Romalılarla Fırat'ın sınır olarak kabul edildiği bir antlaşma yapmışlardır. Ancak, Ermenistan bölgesine egemen olma konusunda, Romalılarla Parthlar arasındaki anlaşmazlık uzun süre devam etmiştir.¹⁷

MÖ. 91-90 yıllarında, İtalya'da Roma devleti için tehdit oluşturan savaşlar ortaya çıkınca, Ermeni hükümdarı Tigranes, Pontus hükümdarı Mithridates'in kızı ile evlenerek onunla akrabalık kurmak yoluyla Roma'nın Anadolu'da ele geçirmiş olduğu yerleri geri almıştı. Bu sırada Roma, Ermenistan'a karşı Parthlarla ittifak yaptı. Roma komutanı Lucullus, MÖ. 68'e kadar Selevkoslar ve Parthlarla mücadeleler yapmış ve Ermenistan da bunların arasında bir mesele haline gelmişti. Ancak Tigranokerta'yı ele geçirmesine rağmen Lucullus bu mücadeleyi sonuçlandıramayınca onun yerine Roma kumandanı Pompeius doğu işlerini ele almıştır. Pompeius'un doğudaki en önemli hedefi İran'dı ve Pompeius, bu meseleyi yeni bir "Ermenistan bölgesi sorunu" ortaya atarak çözümlenmeye çalışmıştır.¹⁸

O dönemde Ermeniler, Parthlara bağlı bir *satrapeslik* haline gelmişti. Ermeni hükümdarı I. Tigranes,¹⁹ oğlu II. Tigranes'i Parth hükümdarı Phraates'in kızı ile evlendirerek, Parthlarla da akrabalık tesis etmişti. Ancak, Roma'nın Anadolu'da ve Akdeniz'de topraklarını genişletmeye başlamasıyla doğu ülkeleri arasındaki siyasi denge ve ilişkiler de değişmeye başlamıştı. İki devlet adamı arasında kız alış-verişiyle de akrabalık düzeyine kadar ulaşmış olan bu siyasi ilişkiler, Romalı komutan Pompeius tarafından Roma lehine bozulmaya çalışılmıştır. Pompeius, Ermeni hükümdarı I. Tigranes ile Parth hükümdarı Phraates

arasındaki sınır meselesini kullanarak önce bu iki devletin yöneticilerini birbirine düşürmüştür. Daha sonra da, Pontus'daki Mithridates devletini yenerek Ermenistan'a gelmiştir. Bu sırada Tigranes'in Parth hükümdarının kızı ile evli olan oğlu II. Tigranes, babasına karşı isyan etmiştir. I. Tigranes, Lucullus ile yapmış olduğu savaştan ders çıkararak bir kez daha Roma ile savaşa girmek istememiş ve oğlunu da ikna ederek Pompeius'un karargahına gelmiştir. Pompeius, I. Tigranes'e toprak, asker ve maddî kayıplarının sebebinin bir önceki Roma komutanı Lucullus'un hatası olduğunu söyleyerek onu teskin etmeye ve kendi safına çekmeye çalışmıştır. Ermenistan hükümdarı öyle bir noktaya getirilmiştir ki, sanki bir lütf gibi I. Tigranes'in ayaklanmasının karşılığı olarak 6.000 talent ödemesi şartı ile elinde bulunan toprakların Ermenilerin elinde kalmasına izin verilmiştir. Diğer taraftan, oğlu II. Tigranes de Sophene devletinin yöneticisi olarak ilan edilmiştir.²⁰

I. Tigranes'in, anlaşmadan memnun kalmasına karşılık, oğlu II. Tigranes, bu durumdan hoşnut olmamış ve kendisinin Pompeius'a ihtiyacının olmadığını ilan etmiştir. Bunun üzerine Pompeius, II. Tigranes'i zincire vurdurarak zindana attırmıştır. Bu durumu haber alan Parth hükümdarı Phraates, dama-

(17) Caesar ve Antonius dönemindeki müdahaleler için bkz. Velleius Paterculus, *The Roman History*: 2- 82; Adalian, Rouben Paul, *Historical Dictionary of Armenia*, second edition, Historical Dictionaries of Europe No: 77, Scarecrow Press: Lanham, Toronto, Plymouth, 2010, 1-20; Redgate, 2000: 50-65; Dignas and Winter, 2007: 10.

(18) Bkz. Plutarch, *Lucullus*: 14.6-8, 21.2, 23.7, 27.7, 29.7, 30.1; Plutarch, *Mithridates*, 78; Plutarch, *Memnon*, 43.2; Sherwin-White, Roman Policy, 174-76; Sullivan, Richard D., *Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC*, University of Toronto Press, Toronto, 1990, 97-99; Goodman and Sherwood, 1997: 15. Strabon'un ifadesine göre, "Pompeius, Küçük Ermenistan'da Nicopolis adında bir şehir kurmuştur. Küçük Ermenistan, Romalılar'ın arzusuna göre değişik zamanlarda değişik kişiler tarafından yönetilmiştir". Bkz. Strabon, *Geographika*: XII.3.28-30. Ermenistan bölgesinin Romalılar tarafından ele geçirilmesi, Roma devri sikkelerinden de anlaşılmaktadır. Bunun örneği için bkz. Tekin, Oğuz, "Roma Tarihi'ni Sikkelerden Okumak", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Klasik Filoloji Seminerleri*, 20 Mayıs 2008, saat 16.00, D 345, 2008. Ayrıca bkz. Kaya, M. Ali, Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S. 4), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, 2004.

(19) Filozof Metrodoros, Mithridates Eupator'un, Tigranes'in sarayına gönderdiği elçisi iken Tigranes'e karşı gelmiş ve yolda ya hastalanarak ya da komplo ile öldürülmüştür". Strabon, *Geographika*: XIII.1.55.

(20) Plutarch, *Pompey*: 33. "Ermenistan doğusu İran, batısı Kapadokya, kuzeyi Kolkhis ve Iberia, güneyi Suriye ile sınırlanmış bölgedir".

dı II. Tigranes'in kendisine verilmesini istemiş ve bununla birlikte Fırat nehrinin kendi ülkesi ile Roma Devlet'i arasında sınır olması gerektiğini öne sürmüştür. Bunun üzerine Pompeius, "bir erkek evladın kayınbabasından ziyade, babasına verilmesinin uygun olacağını" belirterek Phraates'e ağır bir cevap vermiştir. Ayrıca Pompeius, o anda belirlenmiş olan sınırın da oldukça adaletli olduğunu ifade etmiştir.²¹ MÖ. 66'dan MÖ. 49'a kadar devam eden mücadeleler dönemi en sonunda Roma ile Parthlar arasında imzalanan 30 yıllık bir barış anlaşmasıyla sona ermiştir.²²

Bu şekilde, Romalı komutan Pompeius, Ermeni hükümdarı Tigranes'i de aslında sadece savaş meydanında yenmekle kalmamış, fakat daha çok Parth devleti içerisindeki küçük bir anlaşmazlığı bir "Ermenistan bölgesi sorunu" haline getirerek, bu bölgeyi siyaset yoluyla Parthlar'dan ayırmış ve Roma'nın vassali durumuna getirmişti.²³ Parthların vassali durumunda olup, akrabalık yoluyla da perçinlenmiş olan Parth-Ermeni ilişkileri basit bir Roma siyaseti olan *divide et imperare* (parçala ve hükmet) yoluyla Parthlar'dan ayrılmıştır. MÖ. 49'dan itibaren Ermeniler bağımsız bir devlet kurmak gibi bir hedefe ulaşamamıştır. Ancak, bu mücadeleler sonucunda, Roma nüfuz alanını genişletirken, Parthlar topraklarını ve siyasî hakimiyetini kaybetmiş oluyordu. Ermeni toprakları ve hakim unsuru ise sadece Parthlardan Roma'ya el değiştirmişti. Bu değişiklik aşamasında Ermeniler'in bağımsızlık ümit ederek ellerindekileri de kaybettikleri ve yüzyıllarca sürecek olan Roma-Parth savaşlarının "çiğnenen ve yıpranan" tampon bölge toprakları üzerinde bir toplum olarak yaşadıkları kaynaklardaki bilgilerle doğrulanmaktadır.

Roma'nın bölgedeki yeni siyaseti gereğince doğudaki devletlerden bir kısmı önce, toprakları bilfiil ele geçirilmeden bazı ayrıcalıklar tanınarak Roma'ya bağlanmaya ve yakınlaştırılmaya çalışılmıştır. Kaynaklarda, Antonius'un Ermenistan hükümdarına yakınlık ve ayrıcalıklar tanıyarak "altın bir

bağla"²⁴ Roma'ya bağladığı belirtilmektedir. Bu şekilde bir bölge fethedilmeden, bölgenin Roma lehine kontrol altına alınmasıyla coğrafi anlamda ilerideki bölge ve ülkelerin fethi veya kontrolü sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Ermenistan tek başına bu hedefi gerçekleştirmekte yeterli olamayacağından Roma, Mezopotamya'nın, özellikle Dicle ve Fırat nehirlerinin kuzeydoğu kısımlarına da hakim olması gerektiğini fark etmiştir. Zamanla doğu politikasındaki çok yönlü ihtiyaçlara binaen Roma, sadece İran körfezinin kontrolü ve İran'a karşı değil, Suriye bölgesinin kontrolü için de Kapadokya (Cappadocia), Ermenistan ve Mezopotamya'yı bir şekilde elinde tutması gerektiğini anlamıştır.²⁵

Bu politika, Augustus tarafından biraz sert bir şekilde uygulanmış ve Augustus, Ermenistan bölgesini Parthlardan istediğinde, İmparator'un talebi büyük bir tepkiyle karşılanmıştır.²⁶ Tiberius başa geçtiğinde, doğuda Parthlara karşı Ermenistan'ın desteğini almak için Tigranes'e taç giydirmesi ise, bölgenin kontrol altına alınmasında gerçek bir "altın bağ"ın oluşmasını sağlamıştır.²⁷ Roma

- (21) Plutarch, *Pompey*: 33; Sherwin-White, *Roman Policy*, 190-226.
(22) Gaius Julius Caesar and Aulus Hirtius, *Caesar's Commentaries-The Alexandrian Wars*, translated by W. A. McDevitte and W. S. Bohn, Harper & Brothers: New York, 1896, 34-36; Suetonius, *The Lives of Twelve Caesars, The Life of Augustus*: 21; Loeb Classical Library, London, 1914, 44; Erken dönem Ermenistan'ı için ayrıca bkz Hovannisian, Richard G., *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, Macmillan, Palgrave, 2004, 49; Bournoutian, George, A., *A Concise History of the Armenian People: From Ancient Times to the Present*, Mazda, CA, Costa Mesa, 2006.
(23) Jones, 1998: 224.
(24) Velleius Paterculus, *The Roman History*: 2. 82; Cassius Dio, *Roman History*: 49. 39; Braund, David, "Client Kings", *The Administration of the Empire 241 BC-AD 193*, edited by David Braund, Short Run Press, Exeter, 1988, 74.
(25) Plutarch, *Antonius*: 34.10; 37.1-2; Cassius Dio, 49.23.1-24.1. Plutarchus, Antonius'un, Ermenistan'ı bu şekilde kendine bağladıktan sonra, Bactria'nın doğusundaki Hindistan'ı (India) da tedirgin edecek olan Parth seferini düzenlediğini belirtmektedir. Antonius'un Parthia üzerine seferi için bk. Wells, Colin, *The Roman Empire*, Fontana Press, London, 1992, 20, 23-26. Büyük İskender'in doğu seferinin bölgedeki etkisi ve batıda güçlenen bir Roma Devleti doğuda böyle bir endişeye sebep olmuş olabilir. Roma ordusunun Fırat sınır politikası ve ötesindeki faaliyetleri için ayrıca bkz. Mitchell, Stephen, *Anatolia-Land, Men and Gods in Asia Minor*, in two volumes, Oxford University Press, Oxford, 1993, I, 118-142.
(26) Suetonius, *The Lives of Twelve Caesars, The Life of Augustus*: 21; Roma tarihçileri tarafından, Augustus, "savaşın barışın efendisi" olarak kabul edilmektedir. Wells, 1992: 125, 130-131; 392-392.
(27) Suetonius, *The Lives of Twelve Caesars, The Life of Tiberius*: 9, 11, 41. Ayrıca bkz. Wells, 1992: 100; Goodman and Sherwood, 1997: 50, 82, 111,

İmparatorluğu'nun küçük devlet ya da topluluklara bu tür taltif eden, onurlandıran yaklaşımları, bu bölge yöneticilerinin kendilerini iç ve dış siyasette daha farklı görmelerine ve böylece gayr-ı resmi ve gayr-ı idari, fakat tabii bir bağla Roma'ya bağlanmalarına sebep olmuştur. Roma, vassal devlet adı ya da statüsü vermeden, Ermenistan da dahil olmak üzere, bu devletleri *rex et socius adque amicus* "dost ve müttefik" devletler²⁸ olarak görmüş, onların birer vassal devlet gibi Roma lehine davranmalarını sağlayabilmiştir. Grant, doğuda tampon devlet²⁹ konumundaki Ermenistan'ı Roma çıkarlarına hizmet etmek üzere yönlendirebildiği "kukla devleti" haline getirdiğini belirtmektedir.³⁰

İmparator Nero döneminde, 64 yılında Parthlar Ermenistan'ı yeniden ele geçirmişlerdir. Roma, Ermenistan'ı kendi yanına çekebilmek için Ermeni hükümdarı I. Tiridates'i, taç giydirmek üzere 66 yılında Roma'ya davet etmiştir.³¹ 114-115 yıllarında Traianus döneminde bölge, Asur (Assyria) ve Mezopotamya ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun o dönemde ele geçirilen üç *provinciae*ndan³² birisi haline gelmiştir. Ermenistan, Traianus'un fetih politikası gereği ele geçirilmiş ve *provinciae* olarak sadece 118 yılına kadar kısa bir süre Roma idaresinin doğrudan bir parçası olabilmıştır. Traianus'un bu bölgeleri aynı anda ele geçirmesinin sebebi, Kızıldeniz'e (Mare Rubrum) donanma yerleştirerek Hindistan sahillerini yağmalamaktır. Bu noktada Traianus, adeta Büyük İskender gibi, bölgeyi doğuda daha ileri bir noktada bulunan hedefi için bir atlama noktası olarak görmüş ve Kızıldeniz'e bir donanma da yerleştirmişti.³³ Traianus'un Asya içlerine kadar uzanan fetih politikası, farklı sebeplerle, kendisinden sonra başa geçen hiçbir İmparator tarafından gerçekleştirilememiştir. Eutropius, dirayetli bir İmparator olmasına rağmen Hadrianus'un, Traianus'un bu politikasını, selefine duyduğu kin ve kıskançlık sebebiyle terk ettiğini, bu bölgelerdeki orduları 120'lerde geri çektiğini ve İmparatorluğun doğu sınırını

Fırat nehri olarak belirlediğini ifade etmektedir.^{34,35} Marcus Aurelius ise, kardeşi Verusla

- (28) Tacitus, *The Annals of Imperial Rome*: 4-26.
- (29) Ermenistan'ın tampon bölge olması hakkında bkz. Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Roman Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1976, 24; Sherwin-White, A. N., *Roman Foreign Policy in the East: 168 BC-AD 1*, University of Oklahoma Press, 1983, 337; Roma'nın savunma politikası hakkında bkz. Mommsen, Theodor, *The History of Rome*, vol. II, trans. by William Dickson, Charles Scribner's Sons, New York, 1903, 520-22; Frank, Tenney, *Roman Imperialism*, Macmillan Co., New York, 1925), 8-9.
- (30) Hatta Antonius'un bu amaçla, devletlerle evlilik bağları ve iyi ilişkiler kurduğu ve bu hükümdarların çocuklarını kendi ailesi ve çocuklarıyla birlikte yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Roma'nın yönetici ve seçkin insanlarıyla bir arada yaşamış ve yetişmiş olan, Latince'yi ve Roma kültürünü öğrenen bu insanlar, Roma yönetimi ve kültürüne hayranlık beslemişler ve ilerleyen dönemlerdeki ilişkilerinde bu durum, tabii bir bağ haline gelmiştir. Roma'ya etkili bir şekilde bağlayabilmek için, bu devletleri farklı şekillerde onurlandırarak, adeta onları Roma'nın bir organı haline getirmiştir. Antonius, Pontus hakimi Polemo'ya ve Cleopatra'ya; Caesar, Hellen kökenli Yahudi, Galilee ve Batanae hakimi Herod'a (Antipater Idumae'an'ın oğlu); bazı devlet yöneticilerine Roma vatandaşlık hakkının tanındığı da görülmektedir. Suetonius, *The Lives of Twelve Caesars, The Life of Augustus*: 48, 60. Pekçok küçük devlet Roma'nın bu yaklaşımı sebebiyle, Caesar'ın adıyla yeni şehirler kurarak ya da Caesar ve İmparatorları onurlandırmışlardır. Bkz. Braund, 1998: 77 vd; Roma'nın fetih ve kontrol mekanizması içerisinde fertlere ve toplumlara tevcih ettiği ayrıcalıklar için bkz. Palaz Erdemir, Hatice, "Roma'nın Anadolu'da İdari Bir Meselesi: Bağsız Şehirler", *ADALYA*, No: VII, Antalya, 2004, 171-184.
- (31) Suetonius, *The Lives of Twelve Caesars, The Life of Nero*: 13, 39, 40; Tacitus, *The Annals of Imperial Rome*, translated by Michael Grant, Penguin Classics, Middlesex, 1996, 13; Cassius Dio, *Roman History*, edited and translated by E. Cary, Loeb Classical Library, London, 1914-1927, 62; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 7. XIV IX. Antonius'un Parthia üzerine seferi için bkz. Wells, 1992: 130-131, 155; Goodman and Sherwood, 1997: 106; Redgate, 2000: 88-91; Dignas, Beate and Winter, Engelbert, *Rome and Persia in Late Antiquity-Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, 2007, 14-15, 177.
- (32) Roma döneminin *provinciae* kelimesi, Osmanlı dönemindeki eyalet kavramının aynısı olmamakla birlikte, benzeri bir yapıyı ifade eder.
- (33) Roma döneminde Ermenilerin durumu hakkında bkz. Tekin, Oğuz, *Eski Anadolu ve Trakya* (Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar MÖ. 12-MS. 4. yüzyıllar Arası), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, 47, 179, 182. Bölgenin Traianus döneminde Roma'ya ilhaki için bkz. Cassius Dio, *Roman History*, 68; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 8.III-V; Wells, 1992: 139, 164, 173-174, 216; Goodman and Sherwood, 1997: 135 vd; Davies, Roy, *Service in the Roman Army*, ed by David Breeze and Valerie Maxfield, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1989, 71, 89. Bölgenin Roma'ya ilhakının delili olarak ele geçen sikke için Goodman and Sherwood, 1997: 37, 246; Tekin, 2008. Çeşitli dönemlerde Roma-Parth mücadelesinin Roma ekonomisine ve sikkelere yansımaları hakkında bkz. Harl, Kenneth W., *Civic Coins and Civic Politics AD 180-275*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1981, 18-19, 27, 33, 39-45, 62, 69, 89, 90, 93.
- (34) Bkz. Cassius Dio, *Roman History*: 69; Scriptorum Historiae Augustae, *The Life of Hadrianus*: 21. 11; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 8. VI. III; Davies, 1989: 71-74, 89-90. MÖ. 250 ile miladi 224 arasında İran, Parth hakimiyeti altındaydı. Cassius Dio, Traianus'u güçlü ve akıllı bir İmparator olarak görmekle birlikte, savaş konusunda fazla cesaretli bulmaktadır ve doğuda bu cüretkar askeri faaliyetlerine rağmen pekçok sorunu görmezden geldiğini ileri sürmüştür. Diğer taraftan Hadrianus'un doğu sınırı ve Ermenistan konusundaki siyaseti hakkında ise Traianus'a olan kıskançlığından bahsetmemektedir. Eutropius'un bu konudaki düşüncesi abartılı olmalıdır çünkü Hadrianus'un batıda ve doğuda pekçok cephede mücadele vermesi gerektiğinden doğudaki Fırat'ı tabii bir sınır haline getirmiş olması tabiidir. Hadrianus döneminde bölgenin durumu hakkında ayrıca bkz. Goodman and Sherwood, 1997: 248; 22 vd.
- (35) Campbell, J. B., *The Emperor and the Roman Army 31 BC-AD 235*, Clarendon Press, Oxford, 1996, 398-401.

birlikte 161 yılında, Traianus'tan sonra ilk kez başkaldıran Parthlara karşı mücadele vermiş ve bu mücadeleler sırasında da Ermenistan bölgesi kaçınılmaz şekilde iki taraf arasında önemli bir çarpışma alanı olmuştur. Mücadele sonrasında her iki Sezar da (Caesar) başarıları ön plana çıkarılmak amacıyla "Armeniacus" (Ermeni Fatihi) unvanını almışlardır.³⁶

Roma'nın doğu politikasında, Ermenistan, Roma'nın yanında yerini alarak vazgeçilmez rolünü oynamıştır. Suriye ile iyi ilişkiler ve evlilik bağları kuran Septimius Severus, Parthlar'ı yenilgiye uğratarak, "Particus" unvanını almıştır.³⁷ Kendisine Büyük İskender'i model alan Caracalla, doğu siyasetine ayrı bir önem vermiştir.³⁸ 220-260 yılları arasında Roma-Parth mücadeleleri devam etmiştir.³⁹ Ancak bu süreçte İmparator Valerianus Licinius'un Roma doğu politikasına hizmet edecek en önemli icraatı ise savaş alanından farklı bir boyutta ortaya çıkmaktadır. Valerianus, Sasanilerle yapılan mücadeleler sırasında henüz bebek olan Ermeni hükümdarının oğlu III. Tiridates'ı savaş alanından kurtararak Roma İmparatorlarının himayesinde yetişmesini sağlamıştır. Roma disiplin ve değerleriyle fevkalade iyi yetiştirilen III. Tiridates büyüyüp güçlenince tekrar bölgeye gönderilerek tabii olarak bir Romalı zihniyetiyle Sasanilere karşı bölgeyi savunan önemli bir güç haline gelmiştir. III. Tiridates'in Ermenistan bölgesinde başa geçtiği haberini alan Pers hakimiyetindeki nitelikli Ermeniler buradan kaçarak III. Tiridates'in idaresinde bağlılıkla çalışmaya başlamışlardır.⁴⁰

282'de İmparator Carus, Sasanilerin isyanını bastırmak üzere bölgeye geldiğinde, Dicle nehri kıyısındaki ordugahında yıldırım çarpması sonucu ölmüştür.⁴¹ 295-296'da Sasanî hükümdarı Sapores'un torunu Narseus (Narseh) Roma'ya savaş açtığında batı Ermenistan'ı ele geçirdikten sonra 287 barışıyla Tiridates'e teslim etmiştir. 297'de Diocletianus döneminde komutanı Galerius Maximianus, Narseus üzerine yürümüş Roma ordusunu Harran'ın dışında yenmiştir.⁴² 298'de Gale-

rius'un başarılı Satala⁴³ muharebesiyle sadece Sasanilerin hazinesi ve haremî Romalıların eline geçmekle kalmamış Dicle'den Büyük Zap suyuna kadar olan Ermenistan'ın batı kısmı da uzun zaman sonra Roma yönetimi altına alınarak *provinciae* haline getirilmiştir.⁴⁴ Roma-Sasani mücadeleleri 299-330 yılları arasında kısa bir barış sürecine girince, Ermenistan bölgesi biraz rahatlamışsa da, bu rahavet yeni mücadelelerle sona ermiştir.

Bütün bu siyasi gelişmeler arasında, Doğu Roma'nın isteklerine olumlu yönde bir katkı sağlaması açısından, Ermenilerin ve Doğu Roma'nın müteakiben Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi, Roma'nın Ermenistan bölgesindeki faaliyetlerini ve politikalarını kolaylaştırmıştır.⁴⁵ Esasen Ermeniler,

(36) Cassius Dio, *Roman History*, 71-72; Scriptores Historiae Augustae, *The Life of Marcus Aurelius*: 9; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 8. X.; Fronto, *Correspondance*, ambr 230-244; Wells, 1992: 216. Roma'nın doğudaki bu başarısı, İmparatorluğun her yerinde yaşayacağı uzun süren bir veba salgını ile gölgelenmiştir. Cassius Dio, *Roman History*, 71; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 8.XII.

(37) Cassius Dio, *Roman History*, 75-76; Scriptores Historiae Augustae, *The Life of Septimius Severus*: 9; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 8. XVIII. X; Wells, 1992: 258, 260.

(38) Parth kültürüne büyük ilgi duymuş ve onlar gibi giyinmeye çalışarak, Parth hükümdarının kızıyla evlenmeyi teklif etmiştir. Ancak onun doğu ve özellikle ezeli düşman olarak nitelenen Parth kültürüne duyduğu bu ilgi, Romalılar arasında tepkiyle karşılanmış; bir İmparatorun düşman bir toplumun kültür ve yaşayışına duyduğu bu ilginin Roma'nın çevrede itibarını kaybetmesine sebep olduğu düşüncesiyle, 217'de Parthlar üzerine sefere çıktığında Urfa (Edessa) yakınlarında öldürülmüştür. Cassius Dio, *Roman History*, 79; Scriptores Historiae Augustae, *The Life of Caracalla*: 6; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 8. XX. Ayrıca bkz. Campbell, 1996: 392.

(39) Cassius Dio, *Roman History*, 80; Scriptores Historiae Augustae, *The Life of Severus Alexander*: 58, 61; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 8. XXIII. XIV; Wells, 1992: 266-267. 222'de Aurelius Severus Alexander, Sasani komutanı Xerxes'i yenmiş, pekçok savaş cephesi içerisinde Gallienus, 259'da Sasaniler Mezopotamya'yı işgal ettiğinde iyi bir mücadele vermişse de 253-259 yılları arasında Gallienus'un ortak İmparatoru olan Valerianus Licinius, I. Sapores'a (Shapur) esir düşmüş ve aşağılanarak öldürülmüştür. Scriptores Historiae Augustae, *The Life of Gallienus*: 10; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 9. VIII; Bu dönemde Roma, ayrıca güneyde Syria'da Palmyralı kadın yönetici Zenobia ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. 224'ten itibaren Persia'da yönetim, Sasani hanedanına geçmiştir. Sikkelerdeki etki ve yansımaları için bkz. Harl, 1981: 90. Hıristiyan yazar Lactantius, Valerianus'un Hıristiyanlara uyguladığı eziyetlerin sonucu olarak ilahi takdirle cezalandırıldığını belirtmektedir. Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 5; Gibbon, 1993: I.403, 411.

(40) Eusebius, *History Ecclesiastica*, I.x.; Gibbon, 1993: I.403-411; Dignas and Winter, 2007: 23, 25, 27-29, 77, 80-4, 86, 123-130, 179-182, 269.

(41) Scriptores Historiae Augustae, *The Life of Carus, Carinus and Numerianus*: 7-12; Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 9. XVIII. XII.

(42) Gibbon, 1993: I.407-409.

(43) Gümüşhane'nin Kelkit ilçesi sınırları içinde yer alan Sadak köyünde antik şehir.

(44) Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 9. XV, XXIV-XXV.1; Redgate, 2000: 88-107. Gibbon, 1993: I.403-414.

(45) Gibbon, 1993: II. 179, 276.

diğer bölge halkları gibi Hıristiyanlıkla ilk olarak, miladi 1. yüzyılda tanışmıştır. O zamana kadar putperest olan Ermeni topluluğu, İsa Peygamber'in havarileri olduğuna inanılan Thaddeus,⁴⁶ Bartholomeos⁴⁷ ve takipçilerinin çabaları sayesinde parça parça Hıristiyanlığı kabul etmiştir.⁴⁸ Roma İmparatorluğu'nun genel politikası gereği, Hıristiyanlığı kabul eden tüm fertlere olduğu gibi, Anadolu'da özellikle hızla Hıristiyanlığı kabul eden Ermenilere karşı da 197 ve 230 yıllarında katı ölüm cezaları uygulayarak, tedbirler almalarına rağmen Hıristiyanlığın Ermeniler arasında yayılması durdurulamamıştır. 301 yılında ise Krikor'un önderliğinde III. Tiridates, Hıristiyanlığı Ermeni hükümdarının resmi dini olarak kabul ederek "kahraman" unvanını almıştır.⁴⁹ Bölgedeki siyasi ve askeri sorunlar sebebiyle Roma'nın öncelikli doğu politikası gereği Ermenileri elinde tutması gerekirken Maximinus Daea, Pagan Roma'nın geleneksel dini politikası içerisinde, Hıristiyan Ermenilere de karşıt tavır alarak 312 yılında Ermenistan'a savaş açmıştır.⁵⁰ Kısa süre sonra, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesiyle⁵¹ tabii olarak iş tersine dönmüş ve Hıristiyanlara karşı yapılan zulümler ortadan kalkmıştır. Bu dini yakınlaşma, Doğu Roma'nın başta Sasaniler olmak üzere, bölgedeki faaliyetlerinde ve uygulayacağı siyasette çifte bir etki yapmıştır. Hıristiyan olan Doğu Roma İmparatorları bu çifte etkiyi dış siyasette iyi bir şekilde kullanabilmişler ve yanlarına çekebildikleri Ermeniler için "ortak siyasi düşman" haline getirilmeye çalışılan Sasaniler, aynı zamanda "ortak dini düşman" haline getirilmiştir.

337'de Constantinus, Mezopotamya'yı huzursuz eden Sasanilere karşı hazırlanırken ölmüş,⁵² oğlu II. Constantius, onlarla mücadele etmişse de 360-361'de Sasanilerle savaştıktan sonra dönerken yolda ölmüştür.⁵³ Mürted olduğu iddia edilen İmparator Iulianus 363'te Sasaniler üzerine yürüdüğünde, kendisine karşı savaşan şehirleri ve kulelerini yıkıp, tahrip etmişse de savaş sırasında Hı-

ristiyan bir askerin okuyla yaralanarak 363 yılında ölünce yerine halefi Iovianus geçmiştir.⁵⁴ Iulianus'un mürted olduğu tartışmaları dikkate alınacak olursa, "sözde Hıristiyan" İmparatorların Ermenistan'da henüz tesis ettikleri "dini kardeşlik" politikasından dış siyasette faydalanamadığı görülebilmektedir. Iovianus, Sapores'la önce savaş, sonra ağır şartlarda barış yapmış ve Doğu Roma sınırları daralmıştır. Iovianus, Sasanilerle yaptığı anlaşmayla sadece bölgenin önemli şehirleri olan Nusaybin (Nisibis) ve Sincar'dan (Sincara) çekilmekle kalmamış, Roma'nın Ermenistan üzerindeki kontrol politikasından da feragat etmiştir. Iovianus Sasanilerle yaptığı bu anlaşmayla, bundan sonra Sasanilere karşı Ermeni hükümdarlarını kışkırtmama şartını da kabul etmiştir.⁵⁵ II. Sapores bu yeni fırsatı yararlanmakta geç kalmamış, Ermenilerin seçkinlerini kendi tarafına çekmeye başlayarak Ermeni hükümdarı II. Arsaces'ı (Arşak) yalnız bırakmış, sonunda tutuklayıp hapse attırmış ve bununla da yetinmeyip gözlerini oydurarak işkenceyle öldürtmüştür. Ardından II. Sapores, önce Kafkas İberyası'nı ele geçirmek için, sonra da Arsaces'in oğlu Pa-

- (46) Urfa hükümdarı Abgar hastalandığında, İsa peygamberden onu iyileştirmesi için yardım istediği ve kendisi bu isteği karşılayamayınca 12 havariden biri olan Judas Thaddaeus'u (Thaddeus ya da Lebbeus olarak da bilinir) gönderdiği ve böylece bölgede bir kilisenin doğduğuna inanılmaktadır. Bkz. Luke 6:16 and Acts 1:13. Ayrıca bkz. Mitchell, 1993: 57; Segal, J. B., *Edessa: The Blessed City*, The Clarendon Press, Oxford, 1970, 62 vd; Lane-Fox, Robin, *Pagans and Christians*, London, 1987, 279-280.
- (47) I. yüzyılda Thaddeus ile birlikte Bartholomeos'nun Mezopotamya, İran, Etiyopya (Aetiopya), hatta Hindistan'da (Eusebius, *History Ecclesiastica*, I.xiii.) faaliyet göstererek Hıristiyanlığı tanıtmaya çalıştığına inanılmaktadır. Ermeni hükümdarı Plymius'u Hıristiyanlaştırdığı için hükümdarın kardeşi Astyages tarafından burada öldürüldüğü bilinmektedir. Bartholomeos'nun da öldürüldüğü ve takipçileri tarafından Van-Başkale'de adına bir kilise yapıldığına inanılmaktadır.
- (48) Kaçar, Turhan, "Early Christianity in the Black Sea: An Examination of the Literary Evidence", *Coll Ann VII*, 197-215, 2008, 202.
- (49) Gibbon, 1993: II. 179-180; Adalian, 2010: 20 vd; Redgate, 2000: 113-136; Kaçar, 2008: 202.
- (50) Mitchell, 1993: II., 57 vd; Dignas and Winter, 2007: 128, 269.
- (51) Bkz. Millar, F. G. B., *The Emperor in the Roman World*, Duckworth, London, 1993, 604-607; Mitchell, 1993: II., 53-121. III. Tiridates'in Hıristiyanlığı devlet dini haline getirmesi, bu dinin Fırat'tan Hazar denizine kadar yayılmasında da etkili olmuştur.
- (52) Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 10. VI; Cameron, Averil, *The Later Roman Empire*, Fontana Press, London, 1993, 133, 141-144; Gibbon, 1993: II. 179.
- (53) Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 10. XV.
- (54) Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 10. XVI. VIII; Ammianus Marcellinus, *The Roman History*: XVI, XVIII, XX, XXIII-XXV; Gibbon, 1993: II. 472-504; Cameron, 1985: 92; Dignas and Winter, 2007: 90-93.
- (55) Errington, Malcolm R., *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2006, 67.

ra'yı (ya da Papa) kuşatmak için muhtemelen 367 yılında Artogerassa kalesine birer ordu göndermiştir. Sonraki baharda Para kaleden kaçmayı başarmış ve Got seferi sırasında aşağı Moesia'da⁵⁶ tanıştığı İmparator Valens'in yanına sığınmış ve onun desteğiyle tekrar Ermeni hükümdarı olarak tahta çıkarılmıştır. Ancak bir süre sonra annesi Olympias'ın teşvikiyle Para'nın Urfa dahil olmak üzere Roma'nın hakim olduğu şehirleri ele geçirme girişimi, sadece Ermenistan bölgesinin kontrolünün değil, aynı zamanda Sasaniilere karşı müttefik gücün kaybedilmesi anlamına da gelecekti. Valens'in yardımına rağmen Para'nın Roma'nın aleyhine girişimleri, Valens tarafından önce Tarsus'a sürgüne gönderilmesi daha sonra da kont Trainaus tarafından bir ziyafete davet ettirilerek hunharca öldürülmesiyle sona erdirilmiştir.⁵⁷ Bunun üzerine Valens hızla bir tedbir alarak yine Arsacid soyundan, Roma dostu bir şahıs olan Varasdates'i, Musel Mamikonian'ın idaresi altında bölgenin yönetimine göndermiştir. Diğer taraftan Valens Katolik Hıristiyanları öldürtürken, doğu-batı istikametindeki yolların kavşağında bulunan Kayseri'de (Caesarea) karşılaştığı ve İmparatorluğun siyasi çıkarlarına hizmet edebileceğine inandığı piskopos Basileios'i (Basil) Büyük Ermenistan bölgesinin batısında bir kiliseye görevlendirmiştir. İmparator, Basileios'e merkezden emirler göndererek bir din adamının eliyle ortak dini değerleri kullanarak, bölgede Roma siyasi otoritesini elinde tutmaya çalışmıştır.⁵⁸ Tüm bu tedbirler, Roma'ya karşı harekete geçen Sasani hareketini durduramamış ve Valens 375'te tekrar Sasaniiler üzerine harekete geçtiyse de doğuda savaş bitirilememiştir.⁵⁹ 384-387 yıllarında III. Sapores'la I. Theodosius arasında Ermenistan'ın iki devlet arasında paylaşılmasını öngören bir anlaşma yapılmış ve her iki devletin 375'te başlayan kavimler göçünü müteakip ortaya çıkan sınır sorunlarıyla ilgilenmeleri sebebiyle Doğu Roma-Sasani mücadelesi bir süre durduğundan, 421 ve 440'da gerçekleşen kısa mücadeleler dışında, Ermenistan bölgesi kısmen de olsa bir süre rahatlamıştır. Ancak bölge, batı kısmı Doğu Roma'ya bağlı, Roma taraftarı IV. Arsaces; doğu kısmında

ise Sasani kökenli Sasaniilere bağlı Chosroes (Hüsrev) tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Yine de bölge insanı kendini hemen hiçbir zaman bu tür sorunlardan azade hissedememiştir. O dönemde Roma ve Sasaniiler için Ermenistan, coğrafi açıdan elde tutulması zor ve halkı da yerel özgürlüğe düşkün olduğundan, bölge ele geçirilmek yerine, her iki tarafın da sürekli mücadelelerinin çatışma alanı olmaya devam etmiştir.⁶⁰ Sasaniiler'in bölgeyi sık sık tedirgin eden saldırıları dışında, çevredeki Ermeniler'in, düşmanlarının dili olan Grekçeyle (Hellence) ibadet etmeleri ve bu dilde okuyup yazmaları, Sasani hükümdarları tarafından tehdit unsuru olarak algılandığından, Ermeniler arasında kutsal metinlerin yeni bir dille okunması ihtiyacını doğurmuştur. Hıristiyan din adamı Mesrobes Mashtots 405'te Ermeni alfabesini oluşturarak toplumu Sasani hükümdarların karşıt tavırlarından korumaya çalışmıştır. Bu, aynı zamanda Ermeni toplumunun ileride, Hıristiyan bir kimlikle varlığını koruyabilmesini sağlayan en önemli unsur olmuştur.⁶¹

Harita 2- 600 yılına kadar genel hatlarıyla Roma-Armenia-Persia ve çevresi

- (56) Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'nın Tuna Nehri'nin güneyindeki topraklar. II. Sapores'un icraatları hakkında bkz. Dignas and Winter, 2007: 32-34, 60, 82, 88-90, 94-95, 123, 131-134, 182-185, 219-223, 232-3, 250-252, 259-260, 269.
- (57) Gibbon, 1993: II.579-581, III.43-45.
- (58) Errington, 2006: 183-184.
- (59) Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*: 10. XVII. IX; Ammianus Marcellinus, *The Roman History*: XXX; Gibbon, 1993: II.504-517, 576-580; Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, 47; Cameron, 1993: 92-93.
- (60) Errington, 2006: 45, 68, 74.
- (61) Ostrogorsky, 1991: 52; Gibbon, 1993: II.179, III.367; Kılıç, Davut, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 13/1, 2008, 51-63. 362-440 yılları arasında yaşamış olan Hıristiyan din adamı Mesrobes, ünlü bir dilbilimci ve dini müzik uzmanıdır. Patrik I. Narseus'la birlikte klasik diller üzerinde çalışarak, sadece Ermeni alfabesinin değil, Kafkas Arnavutçası ve Gürcü alfabesinin de mimarı olmuştur. Ayrıca Tezcan, 5. yüzyıl boyunca devam eden Ermeni-Sasani savaşlarında Hunların başta askeri konularda olmak üzere destek verdiklerini belirtmektedir. bkz. Tezcan, Mehmet, "V Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 32, Erzurum 2007, 183-202.

451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nin kararlarını benimsemeyen ve o tarihten günümüze kadar Hıristiyanlık içerisinde bağımsız bir kol olarak yaşamayı sürdüren Ermeni Kilisesi, günümüzde, Ortodoks Kiliseler ailesine mensuptur. Ermeniler, İstanbul (Constantinopolis) Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olduktan sonra, 360 yılında Ermeni *catholicos*⁶² I. Narseus, Yassıada'ya sürüldüğü sırada başkentte küçük bir Ermeni cemaati bulunmaktadır.

İmparator Anastasius döneminde I. Kavadh anlaşmayı bozarak 502-505 yılları arasında tekrar Roma hakimiyetinde kalan Erzurum (Theodosiopolis) ve Diyarbakır (Amida) gibi Ermenistan topraklarına saldırmıştır. Bu arada Ermenistan'ın Kafkaslardan gelen Hun saldırılarına maruz kalmasıyla, Anastasius bölgede yeni tedbirler almak durumunda kalmış ve Sasanilerin engellemelerine rağmen 507-508'de Mardin (Dara)⁶³ etrafını surlarla çevirtirken Urfa, Suruç (Batnae) ve Diyarbakır şehirlerinin surlarını yükseltmiştir. *Catholicos* II. Hovhannes (565-574), Parthlara karşı başarısız bir isyandan sonra, birçok Ermeni soylusunun refakatinde İstanbul'un himayesine sığınmıştır. Bu tarihten sonra, iki toplum arasında yeniden ortak bir değer haline getirilen din artık, dış dünyaya karşı ortak hareket edebilme imkanı tanımıştır. Böylece, Sasanilere karşı, İmparatorluğun kuzeydoğu sınırının güvenliğini sağlamak üzere Iustinianus, 572'den itibaren ordunun başkomutanı (*magister militum per Armeniam*) sıfatıyla Ermenileri ve İberialıları Sasanilere karşı kıskırtmış ve Doğu Roma-Sasani savaşlarında Ermenilerin desteğini almıştır.⁶⁴

Doğu Roma tahtına Ermeni asıllı Hıristiyan İmparatorların geçmesiyle Ermenistan bölgesinin Doğu Roma hakimiyetine alınması meselesi dini ve siyasi bir görev olarak addedilmiş ve bölgenin Roma topraklarına dahil edilmesi için ayrı bir çaba gösterilmiştir. 591'de Ermeni asıllı Doğu Roma İmparatoru Maurice'in (Mauricius) Ermenistan'ı almak

için başlattığı hummalı mücadele, 629'da yine Ermeni asıllı Heraclius tarafından tamamlanarak bölge Doğu Roma'nın parçası haline getirilmiştir.

640-884 yılları arasında Arap-Doğu Roma mücadeleleri sırasında yine bölge, Doğu Roma menfaatlerine hizmet eden bir *thema* haline gelmiştir.⁶⁵ Doğu Roma İmparatorları, 6. ve 10. yüzyıllarda Ermenilerin İstanbul'a göçünü teşvik etmişlerdir.⁶⁶ Ermeniler, kendi bölgesel dilleriyle ibadete başlamışlar ve aralarından, Doğu Roma ordusunda paralı asker olarak görev yapan ve İmparatorluk içinde yüksek makamlara erişenler de olmuştur.⁶⁷ Takip eden yüzyıllarda da bölgede başlı başına büyük bir Ermeni devleti hiçbir zaman kurulmamış, mütemediyen çevresindeki güçlü devletlerin bir hakimiyet, kontrol ve geçiş alanı olarak cazibe uyandırmıştır.

(62) *Catholicos* ya da *cathogicos* (başpatrik) Ermeni ruhani liderlerine verilen isimdir.

(63) Günümüzde Mardin'in Oğuz ilçesi.

(64) Procopius, *Wars*: I-II. Geç Antikçağ'da Ermenistan ve Roma-Sasani ilişkileri için bkz. Bury, John Bagnell, *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, Volume 2, Courier Dover Publications, Mineola, New York, 1958; Cameron, 1993: 188, 192; Greatrex, Geoffrey and Lieu, Samuel N. C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (Part II, 363-630 AD)*, Routledge, London, 2002. Justinianus dönemi Ermenistan bölgesi tarihi için ayrıca bkz. Adontz, Nicholas, *The Reform of Justinian in Armenia*, translated by Nina Gl Gaion, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, 1970; Ostrogorsky, 1991: 73-81; Cameron, Averil, *Procopius and the Sixth Century*, Duckworth, London, 1985, 152-170; Palaz Erdemir, Hatice, *Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, 21-27*. Bu gelişme ve değişikliklerin ayrıntıları ve kaynakları hakkında bkz., Jones, 1998: 225-226 özellikle n.15. Ayrıca bkz., Whitby, 1997: I. 9. 4.

(65) Toumanoff, 1966: 593-637; Wells, 1992: 220; Redgate, 2000: 166-195; Kurkjian, 1958: 277 vd.; Ostrogorsky, 1991: 109, 121, 123, 155, 191. *Armeniakon themasi*, 7. yüzyılda Heraclius döneminde, Doğu Roma'nın dört yerel yönetim biriminden (eyalet gibi) biri haline gelmiştir. Ostrogorsky, 1991: 83, 88, 91, 94.

(66) Justinianus döneminde, bölgenin Doğu Roma idaresine alındığı ve bölgede imar faaliyetlerinin yapıldığı anlatılmaktadır. Procopius, *Buildings*: III; Ostrogorsky, 1991: 221-224, 225, 239.

(67) İmparator Maurice ve Heraclius başta olmak üzere, Mezizios, Filipikos-Vartan, Ardavazd, Alexios Museles, Bardanes, Arsaber, V. Leo, Makedoniali Vasil, Romanos-Lekapenos gibi birçok Doğu Roma yöneticisi ve devlet adamı, Sezar Bardas, Gramerci Ioannis, Fotios ve filozof Leo gibi bilim adamlarının tamamen ya da kısmen Ermeni oldukları görülmektedir. Depremden zarar gören Hagia Sophia'nın (Aya Sofya) kubbesinin onarımını üstlenen mimar, Tiridates adında Anili bir Ermeniydi. Diğer dönemlerde Doğu Roma içindeki durumları için Ostrogorsky, 1991: 73, 81, 83, 88, 91, 94 vd., 101, 103, 108, 121, 123, 146, 155, 191, 221, 224, 225, 239, 258, 286, 291 vd., 309, 318 vd., 373. Ayrıca bkz. Adalian, 2010 21-28. Hıristiyan öğretisi ve entelektüel yaşam için bkz. Redgate, 2000: 140-158. Ermeni kültürünün hemen her noktasında olduğu gibi, mitolojisindeki Hellen, Mesopotamia, Persia, Syria ve Romalı özellikler için bkz. Yılmaz, Mehmet, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 43, Erzurum, 2010, 93-104.

Sonuç

Antikçağ'da bölgede kurulan devletlerarası siyasette jeostratejik önemi sebebiyle Roma-İran savaşlarının odak noktası olan Ermenistan ve Ermenilerin durumunun yine günümüzde bölge üzerinde değişen aktörler tarafından benzer ya da farklı şekillerde uygulandığı söylenebilir. Bu anlamda yukarıda kronolojik sıra dahilinde, kaynaklara dayanılarak ele alınan tarihi hadiseler, günümüzdeki uluslararası siyasi manevralara da ışık tutmaktadır. MÖ. 1. yüzyılda II. Tigranes'in hem babasına hem de kayınbabasına karşı kullanılması, gelişmesi ve sonuçları itibarıyla Ermenistan'ın siyasi birliğini parçalayan önemli bir adımdır. Bu sayede, Parthların vassali durumunda olup, akrabalık yoluyla da perçinlenmiş olan İran-Ermenistan ilişkileri de basit bir Roma siyaseti olan *divide et empire* yoluyla dumura uğratılmıştır. MÖ. 49'dan itibaren Ermenistan, toprakları ve hakim unsuru Parthlardan Roma'ya el değiştirmesiyle, Ermenistan hükümdarlarına bağımsız olacakları ümidi verilmişse de yüzyıllarca sürecek olan Roma-Parth savaşlarının "çiğnenen ve yıpranan" tampon bölge toprakları üzerinde bir toplum olarak yaşamak zorunda kalmışlardır. Roma'nın bölgedeki yeni siyaseti gereğince önce toprakları bilfiil ele geçirilmeden, bazı ayrıcalıklar tanınarak Roma'ya bağlanmaya ve yakınlaştırılmaya çalışılan Ermenistan, üzerinde farklı politikalar uygulanarak "altın bir bağla" Roma'ya bağlanmıştır. Bu şekilde Ermenistan fethedilmeden, Roma lehine kontrol altına alınmış öncelikli olarak İran'a ve diğer bir aşamada da coğrafi olarak ilerideki bölge ve ülkelerin fethi veya kontrolü sağlanmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan, günümüzün batılı güçlerinin hedefledikleri gibi, Ermenistan'ın tek başına bu hedefi gerçekleştirmekte yeterli olamayacağını da farkedilen Roma, Armenia ile birlikte, Mezopotamya ve Kapadokya'yı da elinde tutması gerektiğini anlamıştır. Antonius'un Ermenistan'ı kendine bağladıktan sonra, Bactria'nın doğusundaki Hindistan'ı da tedirgin edecek

olan Parth seferini düzenlemesi, Augustus ve Traianus gibi İmparatorlar tarafından da sürdürülmüştür. Traianus'un bu bölgeleri aynı anda ele geçirmesinin sebebi, Kızıldeniz'e donanma yerleştirerek Hindistan sahillerini yağmalamaktı. Bu noktada Traianus'un icraatı Ermenistan'ı savaş ve istihkam hattı olmanın ötesine, Büyük İskender'in yaptığı gibi, bir atlama noktası haline getirmiş ve İmparator böylece Kızıldeniz'e bir donanma da yerleştirmişti.

Tiberius'un, doğuda Parthlara karşı Ermenistan'ın desteğini almak için Tigranes'e taç giydirmesi ve daha sonra Roma'nın, Parthlar tarafından yeniden ele geçirilmiş olan Ermenistan'ı kendi yanına çekebilmek için Ermenistan hükümdarı Tiridates'i, taç giydirmek üzere 66 yılında Roma'ya davet etmesi gibi örnekler, bölgenin kontrol altına alınmasında gerçek bir "altın bağ"ın oluşmasını sağlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun küçük devlet ya da topluluklara bu tür taltif eden, onurlandıran yaklaşımları, bu bölge yöneticilerinin kendilerini iç ve dış siyasette daha farklı görmelerine ve böylece gayri resmi, fakat tabii duygusal bir bağla Roma'ya bağlanmalarına sebep olmuştur. Roma, vassal devlet adı ya da statüsü vermeden de, Ermenistan'ı, *rex et socius adque amicus* "dost ve müttefik" devlet olarak görmüş ve böylece bir vassal devlet gibi hatta doğuda bir tampon devlet olarak Roma çıkarlarına hizmet etmek üzere yönlendirilen bir "kukla devlet" haline getirilebilmiştir. İmparatorların Antikçağ'da hassas ve stratejik bölgelerde başa getirdikleri yöneticileri taltif etme ve onurlandırma siyasetlerinin günümüzde de batılı güçler tarafından uygulandığı açıktır.

Bu noktadan hareketle, Roma'nın bölgede uyguladığı önemli bir siyaset de "güdümlemiş insan yetiştirme"sidir. Antikçağ'ın bir ordu devleti olduğu kadar bir siyaset devleti olan Roma, mücadele alanlarında tüm başarıyı savaş yoluyla elde etmenin mümkün olmadığını bilinciyle hassas bölgelerden Roma'ya getirdiği yerel ailelerin

çocuklarını iyi bir eğitimden geçirerek tekrar aynı bölgeye görevlendirmişlerdir. Bunun çok sayıda örneği olduğu gibi, 222-259'da Valerianus Licinius'un Sasani mücadeleleri sırasında henüz bebek olan Ermeni hükümdarının oğlu III. Tiridates'i kurtararak Roma İmparatorlarının himayesinde yetiştirilmek üzere başkente göndermesi, bu siyasetin en belirgin örneklerinden biridir. Roma devlet politikasına hizmet edeceğini düşündüğü III. Tiridates, Roma disiplin ve değerleriyle fevkalade iyi bir şekilde yetiştirilmiş ve büyüyüp güçlenince tekrar bölgeye gönderilerek tabii olarak bir Romalı zihniyetiyle Sasani'lere karşı bölgeyi savunan önemli bir güç haline gelmiştir. Ermenistan'da Roma'nın uluslararası siyasetine katkı sağlaması bakımından bu "eğitim politikasının" çok yönlü sonuçlarının hafife alınmaması gerekir. Zira III. Tiridates'in Ermenistan bölgesinde başa geçtiği haberini alan Pers hakimiyetindeki nitelikli Ermeniler buradan kaçarak onun idaresinde bağlılıkla çalışmaya başlamışlardır. Tüm Ermenilere şamil kılınmamakla birlikte, Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle belli bölgelerde açılmış olan "yabancı" okulların yetiştirdiği neslin bugün "Ermeni meselesi"nin kabul ettirilmesindeki rolü düşünüldüğünde günümüzde de batı tarafından yetiştirilmiş olan "güdümlenmiş insan"ların bölge meselelerine "batılı gözü ve gözlüğüyle" bakmalarının sebeplerini de bu çerçevede değerlendirmek yerinde olacaktır. O dönemlerde bu yabancı misyoner okulların kurulduğu bölgeler ve bu okullara gönderilen o günün çocukları incelendiğinde bu tarzdaki eğitimin, bu insanlar üzerinde yaptığı etki inkar edilemeyecektir. Diğer taraftan batı ülkelerinde iyi imkanlar sunularak, ödüllerle teşvik ve taltif edilerek, payeler verilerek baş köşeye oturtulan bazı Ermenilerin günümüzde tarafsız bir şekilde "insan dostu" olmak yerine, bir batılıdan daha "batılı" tarzda kendisine eğitim yoluyla yüklenen misyon gereği, Türklere karşı "bölücü teori ve tasarıların" kabul edilmesindeki etkileri de göz ardı edilmemelidir. Aynı dinin mensubu olma düşüncesi de bu anlamda batı eğitiminin önemli bir parçasıdır.

Ermenilerin ve Doğu Roma'nın birbirini müteakiben Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmeleri Roma'nın Ermenistan bölgesindeki faaliyetlerini ve politikalarını kolaylaştırmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi, Doğu Roma'nın başta Sasani'ler olmak üzere, bölgedeki icraatlarında ve uygulayacağı siyasette çifte bir etki yapmıştır. Hıristiyan olan Doğu Roma İmparatorları bu çifte etkiyi dış siyasette iyi bir şekilde kullanabilmişler ve yanlarına çekebildikleri Ermeniler için "ortak siyasi düşman" haline getirilmeye çalışılan Sasani'ler, aynı zamanda "ortak dini düşman" haline de getirilmiştir. Valens ve Iustinianus gibi İmparatorlar dini, devlet politikalarında faydalı bir şekilde kullanabilmiştir. Valens'in, İmparatorluğun siyasi çıkarlarına hizmet edebileceğine inandığı mutedil piskopos Basileios'i Büyük Ermenistan bölgesinin batısında bir kiliseye görevlendirerek, ona merkezden emirler göndermesi ve bir din adamının eliyle ortak dini değerleri kullanarak bölgede Roma siyasi otoritesini sağlamlaştırması bunun en önemli örneklerinden biridir.

Ermeniler, Doğu Roma'nın Hıristiyanlığı devlet dini haline getirmesinden ve İstanbul'un Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olmasından sonra, zaman zaman kesintilere uğrasa da Hıristiyanlık, Roma ve Ermenistan arasında ortak bir değer haline getirilebilmiş ve bu zamanla başkentte güçlü bir Ermeni cemaatinin de oluşmasına sebep olmuştur. Önceleri Roma-İran mücadelelerinde sadece bir savunma, savaş ya da mücadele hattı olarak çoğunlukla bir tampon bölge görevi görmüş olan Ermenistan, Doğu Roma'da farklı bölge ve topluluklardan gücü elinde bulunduran her ferdin başa geçebildiği bir dönemde, Ortodoks Ermeni Kilisesi'ne bağlı 591'de Maurice (Mauricius) ve 629'da Heraclius gibi Ermeni asıllı İmparatorların İstanbul'da Doğu Roma hükümdarı olarak başa geçmesiyle bölge Doğu Roma'nın parçası haline getirilmiştir.

Doğu Roma İmparatorlarının Ermeni toplumunun yetişmiş insan gücünden çeşitli alanlarda faydalanmakla birlikte özellikle askerlik ve orduda Ermenileri istihdam etmeleri de önemli bir husustur. Erken dönemlerde de örnekleri bulunmakla birlikte bilhassa 6. yüzyıl Anastasius ve Iustinianus dönemlerinde (ve sonrasında) orduda Ermenilerin önemli kadrolarda yer aldığı görülmektedir. Iustinianus'un 572'den itibaren, bölgenin coğrafi şartlarını iyi bilen Ermenilerin ordunun başkomutanı (*magister militum per Armeniam*) sıfatıyla bu bölgede görevlendirilmeleri de Osmanlı'nın son dönemlerinde Rusya'nın Ermeni komitacılar yetiştirerek Osmanlı Devleti içinde Ermeni terörünü oluşturması ve milli mücadele yıllarında bölgede Ermenilerin itilaf devletlerinin ordularında Türklere karşı istihdam edilmeleri konularıyla benzer görünmektedir.

6. yüzyıldan itibaren artık "din kardeşliği" çerçevesinde Doğu Roma'nın hakimiyeti altında iç içe yaşamaya başlamış olan Ermeniler, Roma'nın hakim olduğu topraklarda hemen her yerde yaşamaya başlamışlar ve 6.-10. yüzyıllar arasında Ermeniler kendi istekleri ya da Roma İmparatorlarının teşviğiyle diğer bölgelere ve özellikle İstanbul'a göç etmişlerdir. Sasanilerin, düşmanları olan Romalılar gibi Grekçeyi kullanmaları sebebiyle Ermenilere sert tepki ve tavır almaları üzerine 405'ten itibaren Mesrobes tarafından oluşturulmuş olan alfabeyle, kendi bölgesel dilleriyle ibadete başlamaları her nerede bulunurlarsa bulunsunlar birbirlerine bağlanmalarını ve aralarında bir "cemaat bilinci" oluşturmalarını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde batılı seyyah ve ajanlardan maddi ve dini destek bulan bazı Ermenilerin Osmanlı toraklarında yabancılara kılavuzluk, mihmandarlık yaptıkları, onlara tarihi eser ve devletle ilgili gizli belgeler temin ettiklerini gösteren örnekler de yine Ermenilerin "din kardeşliği" çerçevesinde batılı ajanlara yardım etmesi şeklinde yorumlanabilir.

Bir zamanlar Osmanlı'nın tebay-ı sadıka olarak nitelediği ve gerçekten kıymetli şahsiyetlerin de yetiştiği bu toplum üzerinden Türkiye ve Türklere karşı alınan bu tavrın, batılıların türlü yollarla ettikleri ayrılık tohumlarıyla filizlendirilerek ve yine bölgesel bölünmeyi sağlamak amacıyla etnik bir sorun haline getirilmesi de günümüzün *divide et impera* olarak nitelenebilir.

Kaynakça

Temel Kaynaklar

Ammianus Marcellinus, *The Roman History*, translated by J. C. Rolfe, The Loeb Classical Library, London, 1939-1950.

Arrian, *The Campaigns of Alexander*, Penguin Classics, translated by Aubrey de Selincourt, Middlesex, 1971.

Cassius Dio, *Roman History*, edited and translated by E. Cary, Loeb Classical Library, London, 1914-1927.

Fronto (M. Cornelius), *Correspondence*, 2 volumes, edited and translated by C. Haines, Harvard University Press, London, 1988.

Gaius Julius Caesar and Aulus Hirtius, *Caesar's Commentaries-The Alexandrian Wars*, translated by W. A. McDevitte and W. S. Bohn, Harper & Brothers: New York, 1896.

Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae* (Roma Tarihinin Özeti), çev: Çiğdem Menzilioğlu, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007.

Eusebius Pamphili, *Ecclesiastical History-The Father of Churches*, (Books I-V), translated by Roy J. Deferrari, The Catholic University of America Press, Washington, 1965.

Herodotos, *The Histories*, Penguin Classics, translated by Aubrey de Selincourt, Middlesex, 1972.

Historia Augusta, *Scriptores Historiae Augustae I-III*, Edition and translation by D. Magie, The Loeb Classical Library, London 1921-1932.

İbn Batuta, *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, 1. cild, İstanbul, 1993.

Josephus Flavius, *The New Complete Works of Josephus, (Antiquities of the Jews)*, translated by William Whiston, Kregel Publications, USA, 1999.

Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, translated by J. L. Creed, Clarendon Press, New York, 1984.

Plinius, *Naturalis Historia*, translated by H. Rackham, Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, (1950).

Plutarch, *Lives*, translated by Bernadotte Perin, Loeb Classical Library, London, 1996.

Procopius, *History of the Wars*, translated by H. B. Dewing, Harword University Press, London, 1971.

Procopius, *The Buildings of Procopius*, translated by H. B. Dewing, Loeb Classical Library, London, 1940.

Strabon, *Geographika* (Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII, XIII, XIV), çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.

Suetonius, *The Lives of Twelve Caesars*, Loeb Classical Library, London, 1914.

Tacitus, *The Annals of Imperial Rome*, translated by Michael Grant, Penguin Classics, Middlesex, 1996.

Velleius Paterculus, *The Roman History*, translated by Frederick W. Shipley, Loeb Classical Library, London, 1924.

Xenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev: Tanju Gökçöl; Sosyal Yayınlar, Sena Ofset, İstanbul, 1998.

Xenophon, *A History of My Times*, Penguin Classics, London, 1987.

Tetkik Eserler

Adalian, Rouben Paul, *Historical Dictionary of Armenia*, second edition, Historical Dictionaries of Europe No: 77, Scarecrow Press: Lanham, Toronto, Plymouth, 2010.

Adontz, Nicholas, *The Reform of Justinian in Armenia*, translated by Nina Gl Gaion, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon, 1970.

Bosworth, A. B., *Conquest and Empire, The Reign of Alexander the Great*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

Bournoutian, George A., *A Concise History of the Armenian People: From Ancient Times to the Present*, Mazda, CA, Costa Mesa, 2006.

Braund, David, "Client Kings", *The Administration of the Empire 241 BC-AD 193*, edited by David Barund, Short Run Press, Exeter, 1988.

Bury, John Bagnell, *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian, Volume 2*, Courier Dover Publications, Mineola, New York, 1958.

Cameron, Averil, *Procopius and the Sixth Century*, Duckworth, London, 1985.

Cameron, Averil, *The Later Roman Empire*, Fontana Press, London, 1993.

Campbell, J. B., *The Emperor and the Roman Army 31 BC-AD 235*, Clarendon Press, Oxford, 1996.

Chahin, M., *The Kingdom of Armenia*, Curzon Press, Surrey, 2001.

Charlesworth, M. P., *Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 1924.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 77, Bornova, 1994.

Davies, Roy, *Service in the Roman Army*, ed by David Breeze and Valerie Maxfield, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1989.

Dignas, Beate and Winter, Engelbert, *Rome and Persia in Late Antiquity-Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, 2007.

Errington, Malcolm R., *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2006.

Frank, Tenney, "Mercantilism and Rome's Foreign Policy", *American Historical Review*, 18, (1912-13), 249-52.

Frank, Tenney, *Roman Imperialism*, Macmillan Co., New York, 1925.

Greatrex, Geoffrey and Lieu, Samuel N. C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (Part II, 363-630 AD)*, Routledge, London, 2002.

Gibbon, Edward, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, with an introduction by Hugh Trevor-Roper, vol. 1-3, David Campbell Publishers Ltd., London, 1993.

Goodman, Martin and Sherwood, Jane, *The Roman World 44 BC-AD 180*, Routledge, London, 1997.

Harl, Kenneth W., *Civic Coins and Civic Politics AD 180-275*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1981.

Harris, William V., *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 BC*, Clarendon Press, Oxford, 1979.

Hovannisian, Richard G., *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, Macmillan, Palgrave, 2004.

Jones, A. H. M., *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, special edition, New York, 1998.

Kaçar, Turhan, "Early Christianity in the Black Sea: An Examination of the Literary Evidence", *Coll Ann VII*, 2008, 197-215.

Kaya, M. Ali, Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S. 4), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, 2004, 73-86.

Kılıç, Davut, "Ermeni Kimliğinin İnşasında Kiliselinin Rolü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 13/1, 2008, 51-63.

Kurkjian, Vahan, *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America, Indo-European Publishing, New York, 1958.

Lane-Fox, Robin, *Pagans and Christians*, London, 1987.

Luttwak, Edward N, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1976.

Memiş, Ekrem, "MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Türkler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 53, İstanbul, 1988.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Öz Eğitim Yayınları, Konya, 1995.

Millar, F. G. B., "The Roman Near East", 31 BC - AD 337, Cambridge Mass, T. B. Mitford, Cappadocia and Armenia Minor: the Historical Setting of the Limes', *ANRW*, II.7.2, 1169-1228, 1993a.

Millar, F. G. B., *The Emperor in the Roman World*, Duckworth, London, 1993b.

Mitchell, Stephen, *Anatolia-Land, Men and Gods in Asia Minor*, in two volumes, Oxford University Press, Oxford, 1993.

Mommsen, Theodor, *The History of Rome*, vol. II, trans. by William Dickson, Charles Scribner's Sons, New York, 1903.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Palaz Erdemir, Hatice, (1999-2001), "Tarihi Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli", *Akademik Araştırmalar Dergisi* sayı: 9-10, İstanbul Mayıs-Ekim 2001, 43-72. (Aynı çalışma, "Tarihi Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli" (The Historical Process of the Human Rights and the Application of Osmanlı)", 25-26 Kasım 1999 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümü münasebetiyle Celal Bayar Üniversitesi tarafından düzenlenen "Osmanlı'da İnsan Hakları" konulu Uluslararası Sempozyumda sunulmuş ve bildiri kitabında basılmıştır).

Palaz Erdemir, Hatice, (2001), *Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Palaz Erdemir, Hatice, (2004), "Roma'nın Anadolu'da İdarî Bir Meselesi: Bağımsız Şehirler", *ADALYA*, No: VII, Antalya, 171-184.

Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil (2005), "Kültürel Mirasın Korunması ve Ülke Kalkınmasındaki Önemi", *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı 505-506, Mayıs-Haziran 2005, Yıl XLIII, 129-144.

Palaz Erdemir, Hatice, ve Erdemir Halil, (2009), "Belgeler Işığında Almanların Osmanlı Dev-

leti'nde Yaptıkları Eskiçağ ve Arkeoloji Çalışmaları", *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk Alman İlişkileri Sempozyumu*, Konya, 8-10 Ekim 2009.

P. Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, (2010) "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler" *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı, Middle East Special Issue, 2010, 117-136.

Palaz Erdemir, Hatice, (2011), "Antoninus Salgını ve Bergamalı Galenos" *I. Uluslararası Bergama Sempozyumu*, 07-09 Nisan 2011, ed: Engin Önen, Mustafa Mutluer, Nail Çetin, Bergama Belediyesi Yayınları, İzmir, Aralık 2011, 388-403.

Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil (2013a), "Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji", *Tarih Okulu (TOD)*, Sayı XV, Eylül 2013, Yıl 6, 261-283.

Palaz Erdemir, Hatice, ve Erdemir Halil, (2013b), "Milli Mücadelede İşgaller Sırasında Güneydoğu Anadolu'da Tarihi Eserlerin Yağmalanması", *Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, Gaziantep, 25-27 Aralık 2013.

Ramsay, W. M., *Impressions of Turkey-During Twelve Years' Wanderings*, Hodder and Stoughton, London, 1987.

Redgate, Anne Elizabeth, *The Peoples of Europe-The Armenians*, Blackwell Publishers, Massachusetts, 2000.

Segal, J. B., *Edessa: The Blessed City*, The Clarendon Press, Oxford, 1970.

Seropyan, Sarkis, *Cangülüm Anabıt ve Kazben*, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

Sevin, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya* (Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Sherwin-White, A. N., *Roman Foreign Policy in the East: 168 BC-AD 1*, University of Oklahoma Press, 1983.

Sullivan, Richard D., *Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC*, University of Toronto Press, Toronto, 1990.

Tekin, Oğuz, *Eski Anadolu ve Trakya* (Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar MÖ. 12-MS. 4. Yüzyıllar Arası), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Tekin, Oğuz, "Roma Tarihi'ni Sikkelerden Okumak", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Klasik Filoloji Seminerleri*, 20 Mayıs 2008, saat 16.00, D 345, 2008.

Tezcan, Mehmet, "V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 32, Erzurum, 2007, 183-202.

Toumanoff, Cyril, *The Cambridge Medieval History*, vol. IV, *The Byzantine Empire*, part I, Cambridge, 593-637, 1966.

Wells, Colin, *The Roman Empire*, Fontana Press, London, 1992.

Whitby, Mary and Whitby, Michael, *The History of Theophylact Simocatta*, Clarendon Press, Oxford, 1997.

Yılmaz, Mehmet, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araş-*

tırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 43, Erzurum, 2010, 93-104.

Haritalar

Harita 1-<http://www.iranpoliticsclub.net/maps/maps04/index.htm>, 23.09.2014, 10.23.

Harita 2- <http://www.kaloustian.eu/ARMENIAN%20HISTORY/index%20The%20Armenian%20history%201A.htm>, 23.09.2014, 10.23.